

Rafał Wiktor Kowalczyk

Górnictwo i przemysł Górnego Śląska w dobie Fridricha Antona von Heynitzta i Fridricha Wilhelma von Redena, współtwórców potęgi gospodarczej Prus (1777–1807)

Okres rządów Fryderyka II w Królestwie Prus to początek industrializacji, która zakończyła się dopiero przed wybuchem I wojny światowej. Monarcha miał wizję państwa zmodernizowanego, nowoczesnego, z armią będącą instrumentem potęgi militarnej, jak i stymulatorem przemian gospodarczych. Fryderyk II był więc reformatorem, który bezkompromisowo dążył do przemian w zakresie militaryzacji i industrializacji państwa. Jednolitą politykę gospodarczą stosował w całym kraju; różnice wynikały tylko z bogactw naturalnych w poszczególnych prowincjach. W rezultacie podstawą potęgi Prus stała się najbogatsza dzielnica — Śląsk. Fryderyk II właśnie na Górnym Śląsku, gdzie znajdowało się największe skupisko bogactw mineralnych, postanowił zbudować państwowy kompleks zbrojeniowy, który stał się podstawą pruskiej potęgi.

Władca dążył do integracji państwa, wszystkie prowincje Królestwa Prus traktując jednako. W rezultacie, zarówno w „starych” brandenburskich prowincjach, jak i na Śląsku, wreszcie na ziemiach polskich przejętych w roku 1772, z których utworzono prowincję Prusy Zachodnie, stosowano ten sam system gospodarczy, fiskalny i podatkowy. Władca uważał, że ziemie, które znalazły się w jego posiadaniu, będą już po wsze czasy „pruskimi”. Dlatego też zmierzał do ich integracji polityczno-gospodarczej, stworzenia jednolitego rynku, który przekształci Królestwo Prus w silny scentralizowany organizm, gdzie najbardziej zindustrializowane regiony, poprzez system połączeń komunikacyjnych, będą zaspokajały zapotrzebowanie krain mniej uprzemysłowionych, przyczyniając się do wzrostu potęgi całego państwa. Podobną politykę, choć nieudolnie i niszcząc wprowadzony model, próbowali kontynuować następcy Fryderyka II — Fryderyk Wilhelm II i Fryderyk Wilhelm III¹.

Fryderyk II nie mógłby przekształcić swojego państwa w potęgę Europy kontynentalnej bez nabytków terytorialnych. W roku 1740, na progu jego rządów, Prusy były bowiem krajem niewielkim, gdzie zindustrializowane były tylko enklawy — niewielka część Brandenburgii, głównie stołeczny okręg berliński. O wroście znaczenia Prus w zakresie gospodarczym, a co za tym idzie także militarnym i politycznym, zdecydowało zdobycie Śląska, bogatej w mineralną dzielnicę, przysłowiowej „perły” wśród pozostałych prowincji. W chwili śmierci Fryderyka II w Prusach funkcjonowały: wielki kompleks państwowego przemysłu zbrojeniowego, wydobywczego, hutniczego, generalnie ciężkiego na Górnym Śląsku oraz zindustrializowany Berlin i port szczeciński, gdzie dominował przemysł stoczniowy.

Fryderyk II miał wizję rozwoju państwa dzięki przejęciu od Habsburgów Górnego Śląska. Początkowo jednak przede wszystkim liczył na zwrot kosztów działań wojennych. Dlatego całą tę prowincję potraktował jako źródło dochodów fiskalnych państwa. Ich natychmiastowy wzrost miało przynieść m.in. rozwinięcie wydobywania rud ołowiu i srebra. Dopiero później przystąpił

¹ *Patterns of European industrialization the nineteenth century*, red. R. Sylla, G. Toniolo, London–New York 1991, s. 10; P. Paret, *Yorck and the age of Prussian reform 1807–1815*, Princeton 1966, s. 27.

do rozbudowy przemysłu hutniczego i górnictwa rud żelaza. Do realizacji tych działań dobrał sobie współpracowników — Fridricha Antona von Heynitsa i Fridricha Wilhelma von Redena, powierzając im kierowanie polityką gospodarczą Prus.

Przyspieszyły wówczas prace nad nowym prawem górnictwem. 5 czerwca 1769 r. władze pruskie wydały prawo górnictwa dla Śląska i hrabstwa kłodzkiego. Nowoczesność tego prawa polegała na tym, iż wykluczało ono monopol właścicieli do eksploatacji znajdujących się w ich dobrach bogactw kopalnych. Prawo to zezwalało na wydobycie węgla kamiennego oraz innych minerałów, które należały do regaliów (oprócz soli), niezależnie od prawa własności. Administracja górnictwa mogła, po odkryciu zasobów minerałów, dokonać zgłoszenia i uzyskać nadanie od Wyższego Urzędu Górnictwa. Właściciel mógł wykluczyć znalazcę minerałów od prawa jego wydobywania tylko wtedy, gdy osobiście postanowił zająć się ich eksploatacją. W kolejnych latach jeszcze bardziej ograniczono prawa właścicieli gruntów. 4 sierpnia 1770 r. deklaracja Departamentu Górnictwa-Hutnictwa stanowiła, iż właścicielom przysługuje jedynie prawo do 50% udziałów (kuksów) w kopalni, po złożeniu oświadczenia do Wyższego Urzędu Górnictwa, że przystępuje do kooperatywy z osobą, która takie nadanie uzyskała. Kolejne zmiany wprowadzili następcy Fryderyka II. Deklaracja królewska Fryderyka Wilhelma II, wydana 1 lutego 1790 r., stanowiła, że właściciel musi złożyć to oświadczenie w trzy miesiące od momentu zawiadomienia Wyższego Urzędu Górnictwa o odkryciu minerałów. Nadto właściciel gruntu, jeśli przystępował do kooperatywy, otrzymywał dwa udziały na prowadzenie działalności wydobywczej i kolejne dwa, jeśli dostarczał drewna do kopalni. Na mocy Powszechnego Prawa Krajowego dla Prus (*Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten*) z 5 lutego 1794 r. weszła w życie tzw. zasada dyrekcyjna, która wyłączała z kierownictwa technicznego i gospodarczego właścicieli prywatnych kopalń. Mogli je pełnić wyznaczeni przez władze górnictwa sztygarzy i szychtmistrzowie. Właściciele kopalń zostali sprowadzeni do roli inwestorów, którzy wykładali kapitały, ale jednocześnie czerpali zyski z poczynionych inwestycji².

Nowoczesne prawo górnictwa miało ograniczyć wpływy śląskich magnatów, posiadaczy ogromnych dóbr zasobnych w minerały, kopaliny, umożliwić dostęp do nich mieszczanom oraz ułatwić industrializację Górnego Śląska opartą na kapitale państwowym. Bez nowoczesnego prawa górnictwa sukces przeobrażeń gospodarczych w Prusach doby Fridricha Antona von Heynitsa i Fridricha Wilhelma von Redena byłby niemożliwy³.

Fridrich Anton von Heynitz, z pochodzenia Sas, został pozyskany przez Fryderyka II w latach siedemdziesiątych XVIII w. Był wybitnym znawcą technologii górnictwa. Studiował nauki przyrodnicze oraz techniczne w zakresie przemysłu solnego, manufakturowego i górnictwa we Fryburgu i Bad-Kösen. Osiągnął znaczącą pozycję w Księstwie Brunszwickim i w Saksonii. W roku 1765, wraz ze swoim młodszym bratem, Carlem Wilhelmem Benno von Heynitz, założyli w Freibergu słynną na całą Europę kontynentalną Akademię Górnictwa. Jako współpracownik Fryderyka II, von Heynitz uzyskał całkowitą swobodę w działaniach zmierzających do rozwoju przemysłu, do budowy bazy zaopatrzeniowej i industrializacji Górnego Śląska. Władca dążył bowiem do stworzenia tu bazy zaopatrzeniowej dla coraz potężniejszej armii pruskiej. Wzrost był rzeczywiście dynamiczny; w latach 1740–1786 wyniósł on 150%, a liczba żołnierzy zwiększyła się z 80 do 200 tys.⁴ — Prusy zmieniały się w państwo zmilita-

² J. Jaros, *Organizacja rządowej administracji górnictwa na Śląsku w latach 1769–1922*, „Archeon”, XXVI, 1956, s. 189; tenże, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim do 1914 roku*, Wrocław 1956, s. 269–270.

³ R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010, s. 62.

⁴ C. Borchard, *Staatsverbrauch und öffentliche Investitionen in Deutschland 1780–1850*, Göttingen 1968, s. 156; A. Simsch, *Die wirtschaftspolitik des preußischen Staates in der Provinz Südproußen 1793–1806/07*, Berlin 1983, s. 42.

ryzowane. W okresie od 1763 do 1786 r. 79,9% budżetu przeznaczono na potrzeby armii. Wydatki te były jeszcze wyższe w latach poprzedzających wybuch wojny siedmioletniej (czyli 1740–1756), gdy wynosiły 83,1% budżetu⁵.

Od 9 grudnia 1777 r. von Heynitz kierował z Berlina gospodarką państwa Prus, w tym strategicznym Departamentem Górnictwa i Hutnictwa („Etats-, Kriegs- und dirigierenden Minister und Oberberghauptmann”), utworzonym w roku 1768. Od 1786 r. przejął też departament żup solnych („Salzdepartement”).

Jednak właściwym twórcą uprzemysłowienia Śląska był siostrzeniec von Haynitsa — Fridrich Wilhelm von Reden. W młodości zwiedził wiele państw, w tym Austrię, Francję, Holandię oraz Włochy, a gdy wuj zaproponował mu przejście na służbę króla Prus, pracował jako urzędnik w rządzie hanowerskim. Z punktu widzenia pruskiej gospodarki jego pozyskanie było celnym posunięciem, doceniał bowiem znaczenie nowoczesnych technologii i rozpoczął proces kopiowania wzorów z Wielkiej Brytanii, przodującej w ówczesnym świecie pod względem stosowanych rozwiązań techniczno-technologicznych.

Von Reden, dzięki obietnicom dobrze płatnych stanowisk, pozyskał dla Fryderyka II brytyjskich specjalistów — Johna Baidona i Wiliama Wilkinsona⁶. Nie ograniczał się jednak tylko do transferu technologii i ludzi z Anglii. Zatrudnił też pochodzących z krajów niemieckich Fridricha Johanna Weddinga i Fridricha Augusta Holzhausena⁷. Wykorzystywał również osiągnięcia jednego z najważniejszych ośrodków naukowych oraz górnictwa i hutnictwa, znanego na całą Europę kontynentalną — Schemnitz (Bańska Szczawnica), znajdującego się w monarchii Habsburgów⁸.

Wdrożeniu osiągnięć brytyjskiej rewolucji przemysłowej dla stymulowania procesu industrializacji sprzyjał utrwalony w okresie wojny siedmioletniej (1756–1763) polityczny sojusz prusko-brytyjski. Do Prus bez żadnych ograniczeń mogli przybywać angielscy przedsiębiorcy, a do Wielkiej Brytanii podróżowali pruscy fachowcy, w tym urzędnicy górniczy. Właśnie te kontakty ułatwiały pozyskiwanie nowych technologii, które później skutecznie stosowano w Prusach (w tym na Górnym Śląsku). Szpiegostwo gospodarcze, podkupywanie fachowców różnego szczebla, począwszy od wykwalifikowanych robotników, techników, inżynierów, aż po samych przedsiębiorców, było bardzo opłacalne dla Królestwa Prus⁹.

Fryderyk II zdecydowanie popierał działania Fridricha Antona von Heynitz, gdyż był zwolennikiem upowszechniania się postępu technicznego jako jednego z głównych czynników rozwoju gospodarczego. Zdając sobie sprawę ze słabości „Berliner Bergakademie”, uczelni

⁵ Tamże, s. 45.

⁶ J. Szczepański, *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*, Kielce 1997, s. 21–22.

⁷ P. Greiner, *Oni tworzyli potęgę przemysłową Górnego Śląska*, [w:] *Moja ziemia — Katowice*, red. A. Złoty, Katowice 2004, s. 43–44.

⁸ J. Szczepański, *Przeptyw ludzi i idei w Europie środkowej w XVIII–XIX w.*, [w:] *Nauka, szkolnictwo wyższe i przemysł (Freiberg — Bańska Štiavnica (Schemnitz) — Kielce)*, „Acta Historica Neosoliensia”, Odborný časopis Katedry historie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, t. 10, 2007, s. 131–139.

⁹ W. Weber, *Innovationen im fruehindustriellen deutschen Bergbau und Huettenwesen. Friedrich Anton von Heynitz*, Goettingen 1976, s. 231; W. Schellhas, *Fridrich Anton von Heynitz*, [w:] *Neue Deutschland Biographie*, vol. 9, Berlin 1972, s. 97–98; K. Fuchs, *Fridrich Wilhelm von Reden*, [w:] *Neue Deutschland Biographie*, vol. 21, Berlin 2006, s. 241; tenże, *Die Fredeinszeit bis zum Tod Fridrichs des Großen (1763–1806)*, [w:] *Vom Disgismus zum Liberalismus. Die Entwicklung Oberschlesiens als preußisches Berg- und Hüttenrevier. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 18. und 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 1970, s. 59–60, 66–68; W. Serlo, *Heynitz, Reden, Stein und ihre bergmännischen Bergsipungen*, [w:] *Bergmannsfamilien in Rheinland und Westfalen*, Münster 1974, s. 8–10, 12–15, 17–18; B. Brünhagen, *Fridrich Wilhelm von Reden*, [w:] *Allgemeine Deutschland Biographie*, vol. 27, Berlin 1970, s. 512–513.

założonej przez Carla Abrahama Gerharda w roku 1770, dał von Heynitzowi wolną rękę we wprowadzaniu w niej zmian. Zreformowana uczelnia w Berlinie miała w przyszłości tworzyć doskonałe kadry dla państwa pruskiego, na wzór saskiego Freibergu lub austriackiego Schemnitz.

Fridrich Anton von Heynitz, a następnie Fridrich Wilhelm von Reden, który 31 grudnia 1778 r. objął stanowisko oberbergrata w pruskim Departamencie Górnictwa i Hutnictwa, zaś 21 października 1779 r. został dyrektorem Wyższego Urzędu Górniczego¹⁰, przystąpili do industrializacji Górnego Śląska, wykorzystując do budowy państwowego kompleksu przemysłu zbrojeniowego doświadczenia z Saksonii i z uważanego ówczesnie za wzorcowy modelu brytyjskiego¹¹.

Efektom polityki ekspansji terytorialnej i reform gospodarczych był wzrost zaludnienia i dochodów państwa. I tak, w roku 1786 populacja Królestwa Prus liczyła 7 milionów, a dochód — 31 milionów talarów rocznie. Po włączeniu ziem polskich i utworzeniu prowincji Prusy Południowe i Nowowschodnie, liczba ludności państwa pruskiego zwiększyła się do 9 milionów, a dochód do 70 milionów talarów rocznie. Wiele inwestycji z państwowego kompleksu zbrojeniowego na Śląsku zaczęło generować wyraźne zyski¹². W wyniku działań Fridricha Antona von Heynitz i Fridricha Wilhelma von Redena w roku 1785 Górny Śląsk wytwarzał łącznie 60% produkcji przemysłowej i generował 56% obrotów handlowych w ramach całego państwa, a Śląsk był najęściej zaludnioną prowincją pruską¹³.

Fridrichowi Wilhelmowi von Redenowi, dzięki wsparciu wuja, udało się przyspieszyć budowę kompleksu górniczo-hutniczego. Istotny w tym procesie był głównie transfer technologii. Nie poprzestawał jednak na ściąganiu zdolnych techników, inżynierów, ale również wysyłał nowo wykształcone w Prusach kadry do Wielkiej Brytanii. Czerpał także z własnych obserwacji i wiedzy zdobytych podczas wyjazdów na koszt Fridricha Antona von Heyniza. W roku 1774 zwiedził bowiem Hagę i czołowe miasta holenderskie, zaś w 1776 r. wizytował takie ośrodki gospodarcze Wielkiej Brytanii, jak Bristol, Salisbury, Bath, Oxford, Birmingham, Manchester, Sheffield, Whitehaven i Chester. Doświadczenia z podróży do Anglii w roku 1790, kiedy towarzyszył mu Fridrich Wedding, wykorzystano przy budowie huty w Gliwicach. W podróże przemysłowe von Heynitz wysłał wówczas także Carla Reinholda Birnmauna, który studiował metody wytopu ołowiu i srebra, natomiast w 1795 r. — Johanna W.O. Schulze, zgłębiającego tajniki wytopu żelaza. Po tym wyjeździe objął on kierownictwo huty w Gliwicach. Fridrich Wilhelm von Reden zwiedził również Rzeczpospolitą, opisując jej źródła kopalne. Niektóre rozwiązania wprowadzone w zakładach hutniczych bądź górniczych Rzeczypospolitej wywarły na nim wrażenie. Dlatego też, w momencie włączenia ziem polskich do Królestwa Prus, wykorzystał doświadczenia z podróży w roku 1781, i uwzględnił potencjał Nowego Śląska (włączonego do Prus po trzecim rozbiórce Polski terytorium dawnego biskupiego księstwa siewierskiego) w planach inwestycyjnych. W znacznym stopniu to dzięki jego uporowi przystąpiono do budowy kopalni węgla kamiennego „Reden” i „Hoym”, zakładu hutniczego w Pan-

¹⁰ Wyższemu Urzędowi Górniczemu według rozporządzenia z 21 listopada 1777 r. podlegało również państwowe i miejskie hutnictwo Śląska.

¹¹ W. Długoborski, *Fridrich Wilhelm von Reden jako człowiek oświecenia*, [w:] *Fridrich Wilhelm von Reden i jego czasy*, red. Z. Kapała, Chorzów 2002, s. 54, 57; K. Fuchs, *Hrabia Fridrich Wilhelm von Reden* (przedruk z: K. Fuchs, *Beiträge zur Wirtschaft und sozialgeschichte Schlesiens*, Dortmund 1985), [w:] *Fridrich Wilhelm von Reden i jego czasy...*, s. 72.

¹² W. Weber, op. cit., s. 208; *History of Europe from the commencement of the French Revolution in 1789 to the Restoration of the Borbons in 1815*, red. A. Archibald, vol. 7, London 1853, s. 182–183.

¹³ W. Długoborski, J. Gierowski, K. Malczyński, *Dzieje Wrocławia do 1807 roku*, Warszawa 1958, s. 544–547; R. Koselleck, *Preußen zwischen Reform und Revolution Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791–1848*, Stuttgart 1981, s. 13–18; *History of Europe...*, s. 181.

kach, do poszukiwań rud żelaza i węgla koksującego na tym terenie. Z nowej prowincji na Górny Śląsk popłynęła wykwalifikowana tania siła robocza, głównie górnicy¹⁴.

W roku 1795 (tab. 1) na Górnym Śląsku wydobyto 17 453 ton węgla, na Nowym Śląsku zaś tylko 160 ton, ale już w 1806 r. odpowiednio: 104 587 i 3 900 ton. Spadek wydobywania w roku 1807 związany był z klęskami Prus w bitwach pod Jeną i Auerstedt (14 października 1806 r.) i zajęciem niemal całego terytorium państwa przez wojska Napoleona. Górny Śląsk stracił główne rynki zbytu, stąd taki spadek produkcji węgla kamiennego (do 59 931 ton w 1807 r.). Nowy Śląsk włączono do Księstwa Warszawskiego, powodując ubytek wykwalifikowanej siły roboczej i stratę złóż rud żelaza, znajdujących się na obszarze utraconej prowincji.

Tabela 1

Produkcja węgla kamiennego na Górnym Śląsku i Nowym Śląsku w latach 1769–1807 (w tonach)

Rok	Górny Śląsk	Nowy Śląsk	Rok	Górny Śląsk	Nowy Śląsk
1769	367	—	1789	9167	—
1770	367	—	1790	9950	—
1771	416	—	1791	11464	—
1772	367	—	1792	14202	1100
1773	481	—	1793	17455	500
1774	488	—	1794	21633	300
1775	426	—	1795	17453	160
1776	620	—	1796	24482	150
1777	641	—	1797	25117	1700
1778	861	—	1798	34137	1900
1779	794	—	1799	38546	2200
1780	821	—	1800	41140	2300
1781	1100	—	1801	42625	2600
1782	1467	—	1802	42900	3200
1783	1833	—	1803	56769	3400
1784	2200	—	1804	68386	3600
1785	2750	—	1805	87092	3700
1786	3951	—	1806	104587	3900
1787	5823	—	1807	59931	4000
1788	7333	—			

Źródło: J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław 1956.

Fridrich Wilhelm von Reden reaktywował też, pamiętający XVII stulecie, kompleks w Tarnowskich Górach. Do prac sprowadził tam górników z Zagłębia Mansfeldzkiego i gór Harzu¹⁵. Zakończyły się one sukcesem, odkryto bowiem nowe, bogate w kruszec złoża galeny. Utworzono tam „Tarnogórskie Górnictwo Ołowiu i Srebra”. Wpisywało się to w projekt utworzenia

¹⁴ W. Weber, op. cit., s. 228–230; *Reden i Stein o górnictwie i hutnictwie polskim w 1781 roku*, [w:] *Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku*, cz. 3: 1780–1795, red. W. Kula, Warszawa 1956, s. 455–489; A. Perlick, *Oberschlesische Berg- und Hüttenleute. Lebensbilder aus dem Oberschlesischen Industrieviertel*, Kitzingen am Main 1953, s. 121–125.

¹⁵ W. Weber, op. cit., s. 235.

nowoczesnego kombinatu rządowego w trójkącie: Tarnowskie Góry–Gliwice–Królewska Huta. Jednak na drodze budowy tam nowoczesnego kombinatu rządowego stanęła rodzina Donnensmarcków. Negocjacje rządowe przeciągnęły się i ostateczne porozumienie podpisano dopiero z Erdmannem Gustawem Henckel von Donnensmarck, 16 stycznia 1782 r. Na jego mocy, Donnensmarck zrzekł się prawa do wydobywanego kruszcu oraz opłaty w wysokości trzech talarów od każdej marki uzyskanego srebra. W zamian za to otrzymał 50% królewskiej dziesięciny od kopalń, które miały rozpocząć eksploatację tamtejszych rud.

O lokalizacji wspomnianego kombinatu zdecydował czynnik ekonomiczny. Chodziło o zminimalizowanie kosztów transportu i o budowę dużych sztolni odwadniających. Największe tego typu inwestycje miały miejsce w Tarnowskich Górach, gdzie długość wszystkich podziemnych sztolni na przełomie stuleci XVIII i XIX wynosiła 200 kilometrów. Fridrich Wilhelm von Reden planował nawet powstanie magistrali z głównym portem przeładunkowym w Koźlu, pomocniczym w Malczycach oraz portami postojowymi w Zgorzelcu i Słubicach. Dzięki temu barki wypełnione surowcem bądź gotowymi produktami miały docierać do Szczecina.

Jednocześnie w Piasecznej, na miejscu kuźni wykupionej od Donnensmarcka, 24 maja 1786 r. rozpoczęto budowę największej na Śląsku huty. Zakład uruchomiono już 19 listopada roku 1787. Znajdował się przy kanale odpływowym sztolni „Pomaga Bóg”. Huta „Fryderyk” zaspokajała roczny popyt Prus na ołów i glejtę ołowianą; część produkcji eksportowano. W kopalni o tej samej nazwie zainstalowano pierwszą maszynę parową, do poruszania pomp. Była to konstrukcja Samuela Hompfraya, na licencji Watta–Boultona, wyprodukowana w Cardiff. Uruchomiono ją 19 stycznia 1788 r. Kolejne maszyny zainstalowane w zakładach „Tarnogórskiego Górnictwa Ołowiu i Srebra” powstawały na wzór maszyn brytyjskich w fabryce w Gliwicach. Rejon Tarnowskich Gór przekształcił się w największy w Europie ośrodek górnictwa rudnego. W roku 1786 w hucie „Fryderyk” pracowało 130 robotników, natomiast na początku XIX w. liczba zatrudnionych doszła do 500¹⁶.

W badanym okresie problemem był transport wyprodukowanych surowców, wyrobów przemysłu ciężkiego, broni ze Śląska do centrum Prus. Śląsk przed zajęciem przez Fryderyka II był dobrze skomunikowany z głównymi prowincjami monarchii Habsburgów, w tym z „oknem na świat” — Triestem, który generował najwięcej obrotów handlowych w państwie¹⁷. Dlatego też Fryderyk II i jego ministrowie zdecydowali o ogromnych inwestycjach w rozbudowę sieci dróg, które połączyłyby nowe prowincje w integrującym się państwie pruskim z głównymi rynkami zbytu, ośrodkami zachodniej Europy. Przede wszystkim dotyczyło to Śląska. Z budżetu centralnego szły wówczas środki na budowę dróg między nowymi a tzw. „starymi” prowincjami. Tymi inwestycjami oraz tworzeniem sieci połączeń lądowych pomiędzy poszczególnymi zakładami, hutami oraz kopalniami zajmował się Urząd Górniczy. Koszty budowy dróg wewnętrznych — pomiędzy poszczególnymi zakładami państwowego kompleksu, zostały sfinansowane przez

¹⁶ S. Michalkiewicz, *Początki koksowania węgla na Śląsku*, Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa, t. 4, Warszawa 1960, s. 88–91; J. Jaros, *Sytuacja gospodarcza w okresie kapitalizmu pod panowaniem niemieckim*, [w:] *Tarnowskie Góry. Zarys rozwoju powiatu*, red. H. Rechowicz, Katowice 1969, s. 123–124, 126–128; M. Wirska-Parachoniak, R. Kurek, *Zarys dziejów huty „Królewskiej”*, [w:] *Fridrich Wilhelm von Reden i jego czasy*, s. 92; K. Fuchs, *Gestaltungskräfte in der Geschichte Oberschlesiens, Niederschlesiens und Sudetenschlesiens*, Dortmund 2001, s. 23; tenże, *Hrabia Fridrich Wilhelm von Reden* (przedruk z: K. Fuchs, *Beiträge zur Wirtschaft- und sozialgeschichte Schlesiens*, Dortmund 1985), [w:] *Fridrich Wilhelm von Reden i jego czasy*, s. 75–76; W. Weber, op. cit., s. 232, 238; P. Baumag, *Schlesien als eigenständige Provinz im altpreußischen Staat (1740–1806)*, [w:] *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, red. N. von Conrads, Berlin 1994, s. 389; W. Serlo, op. cit., s. 18; W. Niemierowski, *Fryderyk Reden 1752–1815*, Katowice 1988, s. 11.

¹⁷ M. Boldorf, *The impact of border changes before National Market Integration: Silesia after the Prussian annexation of 1742*, [w:] *National Borders and Economic in Modern East Central Europe*, red. U. Müller, H. Schultz, Berlin 2002, s. 29–32; R. Kowalczyk, *Polityka fiskalna i gospodarcza Józefa II*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, red. W. Puś, J. Kita, t. 9, Łódź 2011, s. 23.

państwo. Z kolei tam, gdzie funkcjonowały kopalnie, huty i ziemiańsko-przemysłowe gospodarstwa śląskich feudałów, wydatkami na ten cel obciążono prywatnych właścicieli i Spółki Brackie. W rezultacie tej polityki, za rządów Fridricha Antona von Heynitsa i Fridricha Wilhelma von Redena Wyższy Urząd Górniczy przystąpił do rozbudowy ciągów komunikacyjnych, przy czym największa intensywność tych prac przypadła na lata osiemdziesiąte XVIII stulecia. Były to tzw. „szosy węglowe”, finansowane głównie przez górnictwo węgla¹⁸.

Fridrich Wilhelm von Reden szczyt kariery w państwie pruskim osiągnął po śmierci wuja. Objął wówczas funkcję dyrektora Departamentu Górnictwa i Hutnictwa Generalnego Dyrektorium w Berlinie i sprawował ją do swego upadku w roku 1807. Stanowisko to zajął 17 czerwca 1802 r., a ministrem został 23 czerwca 1803 r. Pełniąc urzędy w Berlinie koordynował działania w zakresie dalszej industrializacji Królestwa Prus. Wtedy to zainicjował budowę odlewni żelaza w Berlinie, która funkcjonowała w oparciu o żelazo i koks ze Śląska. Udało mu się także doprowadzić do ukończenia budowy kanału Heynitsa (1806), łączącego kopalnie wapieni w Rüdersdor z rzeką Szprewą, co umożliwiło transport wapna bezpośrednio do Berlina. Zajął się również reformą pruskich żup solnych. Nie udało mu się jednak wyjednać budowy kanału łączącego Wrocław ze Świdnicą, co miałoby zdecydowany wpływ na transport ze Śląska, w tym i z Nowego Śląska. Na obszarze tejże prowincji prowadzono jednak w tym czasie intensywne inwestycje drogowe, które miały połączyć ją ze „starym” Górnym Śląskiem, całą prowincją śląską i głównymi rynkami zbytu¹⁹.

Koncepcja budowy kompleksu państwowego przez Fridricha Wilhelma von Redena była wprawdzie rozwiązaniem stymulującym rozwój gospodarczy, jednak niedostosowanym do epoki i realiów. Fridrich Wilhelm von Reden reprezentował najbardziej skrajny pogląd, chcąc zbudować państwowy kompleks przemysłu ciężkiego na Górnym Śląsku o pełnym cyklu produkcyjnym i dystrybucyjnym. Nie udało mu się jednak przejąć od miejscowych właścicieli wszystkich kopalń, nudań i ziem, w których występowały złoża węgla i rud, jakie planował. W rezultacie działał wyłącznie w oparciu o utworzony wcześniej państwowy kombinat. Nie udało mu się także zmniejszyć kosztów transportu węgla z kopalni do hut; był on nadal zbyt wysoki. Bez wątpienia jednak jego aktywność doprowadziła do ogromnego wzrostu wydajności tutejszych zakładów. Gdy von Reden obejmował urząd na Śląsku, poziom wydobycia w tej prowincji wynosił 800 ton węgla kamiennego, natomiast wytop żelaza 5 000 ton. W roku 1807, gdy został zdymisjonowany, wydobycie węgla osiągnęło 59 931 ton, a wytop żelaza — 16 500 ton. Stworzony przez niego kompleks przemysłu ciężkiego obejmował szereg kopalni węgla kamiennego, rud metali i hutnictwa tych metali oraz fabryk zbrojeniowych. Był on połączony zintegrowanym wodnym systemem transportowo-zasilającym, którego element stanowił Kanał Kłodnicki. Z inicjatywy von Redena wprowadzono również filarowy system wybierania węgla, co znacznie zwiększyło możliwości wydobycia węgla w kopalniach²⁰.

Von Reden zmierzał nie tylko do rozpowszechnienia wytopu surówki z gornośląskiego koksu, ale też do eksportu tej surówki. W połowie lat dziewięćdziesiątych XVIII w. na Śląsku

¹⁸ Z. Piątek, *Der niederschlesische Steinkohlenbergbau in der Zeit des Direktionsprinzips (1769–1865) aus der Sicht technischer Neuerung*, [w:] *Vom Bergbau zum Industrieviertel*, red. F.S. Verlag, Stuttgart 1995, s. 271.

¹⁹ A. Schellenberg, *Die Entwicklung des Landstrassenwesens im Gebiete des jetzigen Regierungsbezirks Merseburg seit dem Spätmittelalter*, Halle 1929, s. 42, 45–49; A. Perlick, op. cit., s. 74; K. Fuchs, *Die Preussisch-Merkantilistische Epoche der Schlesischen Wirtschaft (1740–1806)*, [w:] *Vom Disgismus zum Liberalismus. Die Entwicklung Oberschlesiens als preußisches Berg- und Hüttenrevier. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 18. und 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 1970, s. 74–78; tenże, *Hrabia Fridrich Wilhelm von Reden...*, s. 78, 87; R. Kowalczyk, *Zagłębie Dąbrowskie do 1914 r. Rzec o rozwoju przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim. Prawdy i mity*, „Częstochowskie teki historyczne”, t. V, 2015, s. 85–89.

²⁰ E. Piątek, *Historyczny rozwój górniczych materiałów wybuchowych*, „Przełęcz Górniczy”, 1995, nr 7–8, s. 48; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim...*, s. 23.

dominowały zakłady wielkopieczowe. Zarzucono całkowicie dawną technologię produkcji żelaza w dymarkach (*Luppenherdmethode*). Na zaproszenie Fridricha Wilhelma w 1786 r. na Śląsk przybył Samuel Homfray, rzutki przedsiębiorca z południowej Kornwalii. Za jego radą, von Reden wprowadził w kilku hutach — w Ozimku, Dębskiej Kuźnicy i Krasjerowie, dmuchawy napędzane parą, które zastąpiły stare skórzane miechy (*Balggebläse*).

Jednocześnie, prócz tworzenia zaplecza surowcowego, budowano zakłady przetwórcze. Inwestycje te zrealizowano dopiero po śmierci Fridricha Antona von Heynitz. Miał on bowiem odmienną koncepcję niż Fridrich Wilhelm von Reden, zakładającą współdziałanie w budowie hut inwestorów prywatnych. Z jego inicjatywy w Königshuld (Osowiec Śląski) powstał zakład, który uzyskał monopol na produkcję stali nadwęglonej. Zbudowany został pod kierunkiem specjalisty górniczego, Voosa z Plettenbergu z hrabstwa Mark²¹.

To Fridrich Wilhelm von Reden przystąpił do realizacji jednej z większych inwestycji na Śląsku — budowy ogromnej huty z wielkimi piecami koksowniczymi w Gliwicach. Ogromną rolę w tym przedsięwzięciu odegrali sprowadzeni w roku 1794 specjaliści: Anglik — John Baildon i Niemiec — Fridrich Johann Wedding. Było to możliwe po odkryciu złóż węgla koksowego w okolicach Pawłowa. Ich poszukiwania rozpoczęto właśnie z inicjatywy von Redena. Prowadził je jego współpracownik z Górnośląskiego Urzędu Górniczego, Salomon Izaak z Rabantu. Dokładnie zbadano tereny pomiędzy Bielszowicami, Pawłowem, Porębą, Zaborzem oraz Chorzowem, Hajdukami i Łagiewnikami, dokonując odkrycia 24 listopada 1790 r. Eksploatację tych złóż rozpoczęto niemal w tym samym czasie w dwóch kopalniach państwowych: „Królowa Luiza” (ówcześnie „Królewska”) i „Król” (ówcześnie „Carl von Hessen” [książę Karol Heski])²².

„Huta Królewska” była finalną inwestycją przemysłową na Śląsku dla wszystkich trzech jej twórców. Zaakceptował ją dopiero Fryderyk Wilhelm II, podczas wizyty na Śląsku w 1798 r. Dla rozmachu tego przedsięwzięcia znaczące było dokupienie ziemi w tymże roku od Johanna Oblączka. Budową kierował Fridrich Johann Wedding; w uznaniu zasług został jej dyrektorem. Natomiast współtworzył ją, prowadząc budowę pieców na koks, John Baildon. Początkowo była wyposażona w dwa takie urządzenia. Pierwszy z wielkich pieców — „Reden” uruchomiono 25 września, zaś drugi — „Heynitz” 15 grudnia 1798 r. W roku 1806 dobudowano kolejny, pod nazwą „Wedding”. Miechy skonstruował na miejscu, w hucie, August Holhausen²³. Równocześnie, w 1791 r., założone zostały wyżej wymienione kopalnie węgla kamiennego — pod Chorzowem („Król”) i pod Zabrzem („Królowa Luiza”). Drugi z tych zakładów znajdował się zaledwie kilka kilometrów od huty w Gliwicach.

Stworzony przez Fridricha Wilhelma von Redena kombinat przemysłowy obejmował wprawdzie niewiele kopalń i zakładów hutniczych, ale był nowoczesny i posiadał dużą moc produkcyjną. W roku 1806 produkcja węgla w obydwu wspomnianych kopalniach osiągnęła poziom 82 000 ton²⁴. W „Hucie Królewskiej” średnie zużycie węgla przy wytopie rudy żelaza na surówkę to 1600 kilogramów, a przy wytwarzaniu żelaza z surówki żelaza — 5 ton. Zapotrzebowanie na

²¹ K. Fuchs, *Die Preussisch-Merkantilistische Epoche der Schlesischen Wirtschaft (1740–1806)*, s. 70.

²² Tamże, s. 66; J. Szczepański, *Modernizacja górnictwa i hutnictwa...*, s. 22.

²³ M. Myśka, *John Baildon — hutnik szkocki a początki rewolucji przemysłowej na Śląsku i w krajach czeskich*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, R. 38, 1938, nr 3, s. 335; K. Gierdziejewski, *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*, Katowice 1954, s. 206; M. Gdynia, S. Popławska, *Zestawienie hut żelaza na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim i okręgu częstochowskim*, Studia i Materiały do Dziejów Śląska, t. 2, Wrocław 1958, s. 675, 678; J. Jaros, *Dzieje hutnictwa żelaza w rejonie Gliwic i Zabrze (do 1945)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. XVIII, 1973, nr 4, s. 692–693; K. Fuchs, *Die Preussisch-Merkantilistische Epoche der Schlesischen Wirtschaft (1740–1806)...*, s. 74–78; A. Perlick, op. cit., s. 74; W. Weber, op. cit., s. 228–229; K.M. Wirską-Parachoniak, R. Kurek, op. cit., s. 91–93.

²⁴ K. Fuchs, *Die Preussisch-Merkantilistische Epoche der Schlesischen Wirtschaft (1740–1806)*, s. 78–81.

węgiel w tym zakładzie w 1812 r. wyniosło 20 000 ton; w całości pokrywały je dostawy z pobliskiej kopalni „Król”. Dobre wyniki tej huty spowodowały, iż przeciętny roczny wytop surówki żelaza w państwowych zakładach hutniczych wzrósł do poziomu 2143 ton rocznie²⁵.

Należy jednak zaakcentować różnicę w górnictwie węgla kamiennego i koksu, a rud żelaza na Górnym Śląsku. O ile węgla na Górnym Śląsku było w nadmiarze, o tyle dobrych jakościowo rud żelaza już wówczas brakowało, dlatego przez cały wiek XIX sprowadzano je do zakładów wielkopiecowych z różnych regionów Europy. W globalizującej się gospodarce nie stanowiło to problemów. Na początku XX stulecia górnośląski przemysł hutniczy wykorzystywał tylko w 8% rudę żelaza z górnośląskich pokładów. Pozostałe 92% wsadu dla tutejszych oddziałów wielkopiecowych pochodziło z importu (z Austrii, Szwecji, a następnie z Krzywego Rogu z Cesarstwa Rosyjskiego). Natomiast pokłady blendy cynkowej do wytopu cynku występowały na Górnym Śląsku w wystarczającej ilości, a nawet je eksportowano²⁶.

Reasumując, w erze Fridricha Antona von Heynitz i Fridricha Wilhelma von Redena w Królestwie Prus dokonano znacznych przeobrażeń gospodarczych i finansowych. Mechanizm protekcyjnego państwowego stworzony przez Fryderyka II wpływał na regulację obrotów w kraju. Dzięki wizji tego władcy i dobraniu sobie odpowiednich współpracowników, możliwa była industrializacja kraju, upowszechnienie mechanizacji produkcji i rozwój transportu, budowa państwowego kompleksu przemysłu ciężkiego na Śląsku, który stał się kołem zamachowym całej gospodarki Królestwa Prus. Do sukcesu Prus w tym okresie przyczynił się transfer technologii, głównie z Wielkiej Brytanii. By osiągnąć te zamierzenia nie cofano się nawet przed szpiegostwem gospodarczym. Era Antona von Heynitz i Fridricha Wilhelma von Redena pozwoliła Prusom wejść na drogę mocarstwowości i uzyskać przewagę nad innymi państwami Europy.

Adres Autora:

dr hab. Rafał Wiktor Kowalczyk
Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Kamińskiego 27A
90-219 Łódź
ldavout@interia.pl

MINING AND INDUSTRY IN UPPER SILESIA IN THE TIMES
OF FRIDRICH ANTON VON HEYNITZ I FRIDRICH WILHELM VON REDEN,
CO-CREATORS OF THE ECONOMIC POWER OF PRUSSIA (1777–1807)

The article addresses the growth of the economic power of Prussia under the rule of Frederic II, which was possible due to building a state-owned heavy industry complex in Silesia, which in turn required far-reaching economic and financial reforms of the state system. Frederic

²⁵ J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim...*, s. 14.

²⁶ R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu cynkowego w Królestwie Polskim w latach 1815–1904*, Acta Universitatis Lodzianensis 2004, Folia Historica 78, s. 12, 20; tenże, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, red. W. Puś, t. 6, Łódź 2009, s. 161; tenże, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики развивающихся стран перед первой мировой войной*, [w:] *Трансформация Национальных Моделей Экономического Развития в Умовах Глобализації*, Київ 2013, s. 576; tenże, *Polityka gospodarcza Niemiec na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w czasie I wojny światowej*, [w:] *Górny Śląsk a I wojna światowa*, red. J. Reściński, M.J. Witkowski, Katowice 2015, s. 29–30; tenże, *Zagłębie Dąbrowskie do 1914 r. Rzecz o rozwoju przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 89.

II introduced protectionism and created an absolutist bureaucratic state with an efficient ruler who made quick decisions and implemented them skillfully.

The times when Fridrich Anton von Heynitz and Fridrich Wilhelm von Reden were the king's principal assistants saw the industrialization of the country, the spread of mechanization in production and transport, and the growth of mining, metallurgy and the armaments industry in Silesia. This region became the flywheel of economy and the basis for the development of the Kingdom of Prussia. It was the time of rapid technology transfer, primarily due to industrial espionage, as well as the rebuilding of the country after the ravages of the Seven Years' War. In 1786 Prussia had a population of 7 million and a yearly income of 31 million thalers. At the end of the 18th c. the population grew to 9 million and the income to 70 million thalers. This was mostly due to the revenues from Silesian heavy industry. In the period in question Silesia was responsible for 60% of the industrial output and 56% of the trade turnover of the country. Those developments made Prussia an economic power dominating over other European countries.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: Fridrich Anton von Heynitz, Fridrich Wilhelm von Reden, Fryderyk II, gospodarka Królestwa Prus

Key words: Fridrich Anton von Heynitz, Fridrich Wilhelm von Reden, Frederic II, economy of the Kingdom of Prussia